

FAN, TA'LIM, TEXNOLOGIYA VA ISHLAB CHIQRARISH INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI NOMLI III ILMIY ONLAYN KONFERENSIYA

O'quvchilarning so'z birikmasi, gap ustida ishlash ko'nikmasini o'stirish

Fattullayeva Mahzuna Maqsud qizi
Osiyo xalqaro universiteti
Raxmatova Gulnozabonu Rashid qizi

Annotasiya: Mazkur maqolada boshlang'ich sinf ona tili darslarida so'z birikmasi va gap ustida ishlashning vazifalari hamda asosiy bosqichlari haqida fikr yuritilib, boshlang'ich sinf o'quvchilarida so'z birikmasini ajrata olish, gapni to'g'ri tuza olish, ulardan nutq paytida to'g'ri foydalana olish ko'nikmalarini shakllantirish haqida, hamda gapda so'zlarning bo'g'lanishi, so'z birikmasini o'quvchilarga tushuntirishda foydalanish mumkin bo'lgan metodlar haqida ma'lumotlar berib o'tiladi..

Kalit so'zlar: matn, maktab yoshidagi o'quvchilar, boshlang'ich ta'lim, ona tili, to'g'ri nutq, so'z birikmasi, gap, so'z birikmasi ustida ishlash ko'nikmasi, gap ustida ishlash ko'nikmasi, ko'nikma.

Boshlang'ich ta'lim jarayoni o'quvchining mantiqiy tafakkur qila olish salohiyati, aqliy rivojlanishi, dunyoqarashi, o'z-o'zini anglash salohiyatini shakllantirishga, jismonan sog'lom bo'lishga, moddiy borliq go'zalliklarini his etishga, go'zallik va nafosatdan zavqlanishga, milliy urf-odatlarini o'zida singdirish va ardoqlash, ularga rioya qilishga o'rgatadi. O'zbekiston Respublikasidagi boshlang'ich ta'lim tayanch o'quv rejasi doirasiga ona tili, matematika, tabiat hamda inson va jamiyat ta'limi sohalari kiritilgan. Ona tili ta'limi o'quvchilarning tafakkur qilish faoliyatlarini kengaytirishga, mustaqil fikrlay olishi, atrofdagilar fikrini anglashi, o'zining fikrlarini og'zaki va yozma ravishda bayon qila olishi, insonlar bilan erkin muloqotda bo'la olish ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga yordam beradi. Boshlang'ich sinflar ona tili fanini o'rganishning yetakchi insoniy tamoyili tilning barcha tomonlarini (leksikasi, fonetikasi, grammatikasi, so'z yasalishi) o'zaro bog'liq holda o'rganish hisoblanadi. Ushbu tamoyil tilni yaxlit hodisa sifatida o'rganishni ta'minlaydi va til insonlarning aloqa vositasi ekanini o'quvchilar tushunishlari uchun imkoniyat yaratadi. Bu tamoyil bo'limlar orasidagi mumkin bo'lgan bog'lanishni hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Boshlang'ich sinflarda ona tili darslarining muhim vazifalaridan biri fikrni ifodalashda gapdan ongli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish hisoblanadi. Morfologiya va leksika, fonetika va orfografiya sintaksis asosida o'zlashtirilgani

FAN, TA'LIM, TEXNOLOGIYA VA ISHLAB CHIQRISH INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI NOMLI III ILMIY ONLAYN KONFERENSIYA

uchun tilni o'rganishda gap ustida ishlash markaziy o'rin egallaydi. Gap nutqning asosiy birligi bo'lib, boshlang'ich sinf o'quvchilari ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ularning muhim kategoriyalarining tilimizdagi rolini gap asosida bilib oladi. O'quvchilar ona tili leksikasini ham gap negizida egallaydi. So'zning leksik ma'nosi va uning qo'llanish xususiyatlari so'z birikmasi yoki gapda ma'lum bo'ladi. So'z gapda bir ma'noli bo'ladi (gapdan tashqari bir necha ma'no ifodalash mumkin).

Metodist olimi T. G. Ramzayeva boshlang'ich sinflarda gap ustida ishlashni shartli ravishda besh yo'nalishga bo'ladi:

1. Gap haqidagi grammatik tushunchani shakllantirish (til birligi bo'lgan gapning muhim belgilarini o'rgatish).

2. Gap strukturasi o'rgatish (so'z birikmasida so'zlarning bog'lanishi ustida ishlash, gapning grammatik asosini, bosh va ikkinchi darajali bo'laklarning xususiyatlari, yoyiq va yig'iq gaplar ustida ishlash).

3. O'quvchilarning nutqida gapning maqsadga va ohangga ko'ra turlaridan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.

4. Gapda so'zlarni aniq qo'llash ko'nikmasini o'stirish.

5. Yozma nutqda gapni to'g'ri tuzib yozish (uni bosh harf bilan boshlash, tinish belgilarini qo'yish) ko'nikmasini shakllantirish.

Ishning bu besh yo'nalishi bir-biriga o'zaro ta'sir etadi va gapning ayrim tomonlarini o'rganish maqsadidagina ularning har biri mustaqil muhokama qilinadi. Gapni o'rganish va nutqda undan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish o'quvchilarning aniq bilimlarini doimiy kengaytirib, boyitib borishga asoslanadi. O'quvchi qanday yangilikni bilsa, unda bu yangilik haqida xabar berish ehtiyoji tug'iladi. U o'z fikrini ifodalash uchun qulayroq shakl qidiradi. Demak, aloqa qilish talabidan gapni mukammalroq egallash zaruriyati kelib chiqadi. "Gap" mavzusi boshlang'ich ta'limning barcha sinfda o'rganiladi. Gapning belgilari haqidagi bilimlar chuqurlashtirib boriladi. O'quvchilar fikr ifodalovchi nutq birligi –gap haqidagi elementar tasavvurdan gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklari, gapda so'zlarning bog'lanishi, gapning uyushiq bo'laklarini o'rganishga o'tadilar. Gap ustida ishlashning boshlang'ich bosqichi savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi. Bu davrda o'quvchilar gapning muhim xususiyati (tugallangan ohang bilan aytilishi) bilan tanishadi. Gapning bu xususiyatini bilmasdan turib, so'zlardan gap tuzib bo'lmaydi. O'quvchilar

FAN, TA'LIM, TEXNOLOGIYA VA ISHLAB CHIQRARISH INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI NOMLI III ILMIY ONLAYN KONFERENSIYA

gapning bosh bo'laklarini ajrata olmasa, gap nutqning yaxlit birligi ekanini bilmaydi. Ega va kesim gapning qurilishi va mazmunining asosini tashkil etadi. Shuning uchun ham savod o'rgatish davrida gapning bosh bo'laklari ustida kuzatish o'tkazish ma'qul. Gapning bosh bo'laklarini kuzatish bilan o'quvchilar o'z fikrlarini aniq ifodalashga o'rganadi, ularda nutqdan gapni ajratish ko'nikmasi shakllanadi. Gapni o'rganish me'yoriga qarab uning tarkibiy qismlari, xususan so'z birikmasi haqidagi tasavvur aniqlanadi. Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan sintaktik material kam bo'lsa ham, butun o'quv yili davomida, boshqa mavzularga singdirilgan holda gap ustida ishlab boriladi.

Dasturga ko'ra 1- sinfda o'quvchilarga gap haqida elementar tushunchalar beriladi. Gap tugallangan fikr bildirishi, so'zlardan tashkil topishi, uning oxiriga ma'lum tinish belgilari qo'yilishi haqida amaliy ma'lumotlar beriladi.

2- sinfda esa o'quvchilar gap haqida nazariy tushunchalar oladi. Ular gapdan shu gap kim yoki nima haqida aytilganini va u haqda nima deyilganini bildirgan so'zni ajratishga o'rganadi. Aslida gapning grammatik asosi ustida ishlash mana shundan boshlanadi va bu bosh bo'laklarni o'rganishga muqaddima bo'ladi.

3- sinf gap ustida ishlashning yangi bosqichidir. O'quvchilar gapni amaliy o'rganishdan tushuncha sifatida o'rganishga o'tadi. Ular gapning muhim belgilarni bilib oladi. Bosh va ikkinchi darajali bo'laklarning ta'rifi, ega va kesim terminlari kiritiladi. Bu sinfda gapda so'zlarning bog'lanishiga katta e'tibor beriladi. O'quvchilar gapning asosi (ega va kesim)ni ajratadi, ikkinchi darajali bo'laklarni farqlaydi va gapdagi ikki so'z (hokim va tobe so'z)ni, so'zlarning grammatik jihatdan, ya'ni qo'shimchalar orqali bog'lanishini bilib oladi.

4- sinfda gapning uyushiq bo'laklarini o'rganish bilan gap bo'laklari haqidagi bilim kengaytiriladi.

Gap tarkibidagi so'z birikmalarni ajratish ko'nikmasi uzoq mashq davomida shakllantirib boriladi. Buning uchun o'quvchilarning so'z birikmasidan bir so'zning boshqa so'zga tobeligini tushunishga qaratilgan mashqlar tizimidan foydalaniladi. 1. Gaplarni yoyish. Buning uchun gapning qaysi bo'lagi yoyishni talab qilishini aniqlash. Masalan, Daraxtlar gullabdi gapini tahlil qilish uchun berilgan ega va kesim (gapning asosi) ajratiladi, daraxtlar qachon gullashini aytish uchun gapga qanday so'zni qo'shish kerak? Bu so'z gapning qaysi bo'lagi bo'ladi? (Ikkinchi darajali bo'lak). U gapning

FAN, TA'LIM, TEXNOLOGIYA VA ISHLAB CHIQRISH INTEGRATSIYASI ASOSIDA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI NOMLI III ILMIY ONLAYN KONFERENSIYA

qaysi bo'lagiga bog'lanadi? (tobelanadi?) (Kesimga bog'lanadi) Qachon gullaydi? (bahorda gullaydi) Gapga egani izohlaydigan yana bitta so'z qo'ying. Qanday gap hosil bo'ldi? (Mevali daraxtlar bahorda gullaydi). 2. So'zlar aralash berilgan gapni qayta tiklash. Avval gapning asoslari (ega va kesim) tiklanadi (aniqlanadi), so'ng co'poqlap yordamida ikkinchi darajali bo'laklar (so'z birikmalari) «topiladi», tiklanadi. Masalan, Mashinada terimchi, teradi, paxtani.

So'z birikmasi- ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning tobe grammatik aloqa asosida birikishi natijasida hosil bo'lgan, borliqdagi narsa va hodisalarning nomini bildiradigan nutq birligi: ignaning ko'zi, kitobni o'qimoq, oydin kecha va boshqa. Har qanday so'z birikmasi birdan ortiq mustaqil so'zning birikuvidan hosil bo'ladi. So'z birikmasini o'quvchilarga o'rgatishda interfaol metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Interfaol metodlar o'z mohiyatiga ko'ra ta'limiy yoki tarbiyaviy jarayonlarni amalga oshirishda ma'lum darajada samaradorlikka erishishni ta'minlasa-da, biroq, ularning har biri ta'lim yoki tarbiya jarayonida mahsuldorlikni ta'minlash maqsadida turli imkoniyatlarga ega.

Xulosa

Boshlang'ich sinflarda sintaksisni o'rgatishdan asosiy maqsad bolalarning yosh xususiyatini hisobga olgan holda og'zaki va yozma nutqini, tafakkurini o'stirish hisoblanadi. O'quvchilarda gapni to'g'ri tuza olish, ulardan nutq jarayonida to'g'ri foydalana olish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. K. Qosimova va b. Ona tili oqitish metodikasi. – T.: Noshir. 2009.
2. S. Matchonov. Adabiyot darslarida tahlil va talqin uygunligi. Til va adabiyot talimi. 7- son, 2020.
3. Oripov K., Obidova M. Ifodali o'qish. T., «O'qituvchi», 1982- yil.
4. Abdullaeva Q. Raxmonbekova S. 2-sinfda. O'qish darslari. (O'qituvchi kitobi.) Toshkent. O'qituvchi, 2004-yil.
5. Abdullaeva Q. va boshqalar. O'qish kitobi. 2-sinf Toshkent. O'zbekiston, 2003- yil.
6. G'afforova T., Shodmonov E., Eshturdieva G. «Alifbe»-(«Savod»); «Ona tili», T., «O'qituvchi», 1999- yil.
7. G'afforova T. G'ulomova X. 1-sinfda o'qish darslari (O'qituvchi kitobi.) Toshkent. Sharq. 2003 -yil.
8. Shojalilov A. va boshqalar.«O'qish kitobi»,«O'qituvchi», 2004-yil.